

İSMAİL GASPIRALI DÖNEMİ VE RUSLARLA UZLAŞMA*

PROF. DR. NADİR DEVLET

Gaspıralı'nın gerçekleştirdiği faaliyetleri daha iyi kavrayabilmemiz için döneminin siyasî, ekonomik, kültürel şartlarını hatırlamamız ve bu tarihî şartlara göre yorumlarımızı yapmamız gerekmektedir. Aksi takdirde geçmişteki olayları bugünün kavram, düşünce ve şartlarına göre yorumlarsak, farkına varmadan bir hayli hatalara da düşmemiz mümkündür.

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kırım Hanlığı Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinden çıkarılmış ve yaşaması Rusya'nın insafına bırakılmış oldu. Çok da geçmedi, 1783'de Kırım Hanlığı Rusya tarafından işgal edildi. 1784'te ise bu yeni işgal edilen bölge Novorossıysk eyaletine bağlandı. Besarabya, Herson, Yekaterinaslov, Stavropol ve Don vilâyetlerini içine alan bu eyalet Kırım Hanlığı'nın aşağı-yukarı tarihî sınırlarını içine almakta idi.

Kırım'ı topraklarına katan II. Katerina (1762-1796) iki asır önce Tatar ve Başkırtların ülkesini (Kazan hanlığı 1473-1552) ele geçiren IV. İvan'dan (Korkunç) (1553-1584) daha dikkatli ve daha liberal bir politika güdüyordu. IV. İvan'ın Kazan'da yaptığı hatalardan sakınmayı ümit ederek, Katerina Kırım'lıları siyasî yönden tamamen asimile etme (eritme) fikrini desteklememiş ve aynı zamanda Ortodoks Kilisesinin de burada herhangi bir misyonerlik hareketi yapmasına müsaade etmemişti.

1831'de müftülüğe Kırım ve Batı Rusya Müslümanlarını temsil hakkı verilmişse de, salâhiyetleri hayli kısıtlı idi. Müftü İçişleri Bakanlığının tavsiyesiyle Çar tarafından seçiliyordu. Vakıfların gelirleri çok azaldığı için maaşları mahalle halkı tarafından sağlanıyordu. Hristiyan ruhanîlere tanınan özel haklardan müslüman din adamları mahrum edilmişti. Hatta aralarından çoğu din adamı olarak tanınmıyordu. Meselâ, 1910'da 1500 din adamının ancak 300,400'ü resmî olarak din adamı statüsüne sahipti. Kısacası din adamları II. Katerina dönemindeki özel statülerini kaybetmişler, bütün Kırım halkı gibi büyük sıkıntı içine düşmüşlerdi.

II. Katerina, Kırım Tatar asillerine de, kısa ömürlü olmakla birlikte, aynı mülâyim politikayı uyguladı. Böylece başta yerli asillere de, Rus asillerine ve-

* Bu tebliğ 21 Aralık 1994'te M. Ü. Türkiyat A.E. tarafından düzenlenen İ. Gaspıralı'yı anma toplantısında sunulmuştur.

rilen hak ve imtiyazlar tanındı. XIX. yüzyılın başında halkın ancak % 5'ini teşkil etmesine rağmen bu sınıfın elinde işlenmiş toprakların % 60'ı bulunuyordu.

1789'dan sonra ise Kırım Tatar cemiyeti ve kültürü diğer bir tehditle karşı karşıya kaldı. Bu da Rusya'nın değişik bölgelerinden Kırım'a Rusların dışında çok sayıda ırk ve menşeye bakımından değişik olan Yunanlıların, Ermenilerin, Moldovyalıların, Ukraynalı Kozakların, Almanların, Polonya Yahudilerinin ve Bulgarların gelip yerleşmesi idi.

Kırım'ın Türk halkının kültürünü tehdit eden başka bir husus ise I. Aleksandr'ın (1801-1825) tutumu idi. Klâsik Yunan eserlerinin büyük hayranı olan Çar, Kırım'ı bir Yunan bölgesine çevirmeyi plânlamıştı. Onun emri ile yöneticiler Kırım Hanlığı'na ait her türlü izi ortadan kaldırmaya giriştiler. 1802'de ülkenin tarihî adı olan Kırım "Tavrida" adı ile değiştirildi. Eski Türk adları Yunan adları ile değiştirildi. Meselâ, Akmesic Simferopol, Eski Kırım Levkopol, Gözleve Evpatoriya, Kefe Fedosiya gibi isimler aldılar.

Yeni Rus politikası ve uygulamasından en fazla sıkıntı çeken zümre ise şüphesiz Türk çiftçi köylüleri idi. Onlar Ruslara karşı silâhlı mücadeleye giremeyecekleri için en mantıklı ve mümkün olan yolu, göç etmeyi seçtiler. 1.200.000 Türkün Kırım'dan göç ettiği anlaşılmaktadır. 1870'te yalnız Or kazasında 320 köyden 287'si boşalmıştı. Kırım Türklerinin terk ettikleri köylerin toplam sayısı ise 700 civarında idi. 1875'te Tavrida eyaletinde 109 bin Kırım Tatarı için 23 medrese ve 131 mektep kalmıştı. 1805'te Kırım'da 1.558 cami mevcutken 1914'te cemaatlerinin kalmaması sebebiyle bunların sayısı 700'e inmişti.

1897 yılı nüfus sayımında "Tavrida" eyaletinde toplam nüfusun 525 bin olduğu tespit edilmiş ve bunun ancak 188 bininin veya % 36'sının Kırım Türkü olduğu anlaşılmıştı. Ekserisi köylerde yaşayan ve fakir bir azınlığı teşkil eden Kırım Tatarları onlara nazaran daha dinamik olan Ruslar tarafından asimile edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardı.

1878'de Doğu Anadolu ve Erzurum, Rus orduları tarafından işgal edilip, Osmanlı İmparatorluğu'ndan herhangi bir yardım görme ihtimali azalınca bilhassa Rusya'daki Kazanlı ve Kırımlı aydınlar teknik, askerî, siyasî ve kültürel yönden üstün olan Ruslardan gelen tehlikenin daha da arttığını idrak ettiler. Neticede Türkler arasında ne şekilde olursa olsun bir ittifak, birlik kurulmadığı takdirde tam bir köleliğe ve asimilasyona mahkûm edileceklerini anladılar.

"Cedidcilik" (Usul-ü Cedid) adı verilen reform hareketi işte bu idrakin neticesi idi. XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında dil, eğitim-öğretim ve dinî meselelerde ıslâh hareketi İdil boyu Tatar aydınlarından Şihâbeddin Mercanî

(1815-1889), Abdulkayyum Nasırî (1824-1907) ve Hüseyin Feyizhanî (1826-1866) ve başkaları tarafından başlatıldı.

Bu hareket genelde Rusya'da Türk dünyasında meydana gelen iktisadî değişikliklerin neticesinde ve bunların tesiri ile canlanan bir uyanış, yenilik, "cedidcilik" hareketi idi. Bu hareket XIX. yüzyılın son çeyreği içinde iyice gelişmiş (büyümüş), genişlemiş idi. "Usul-ü Cedid" hareketi Türk dünyasının değişik köşelerine dağılma, dağıtılma yollarını arıyordu. Gaspıralı da bu harekete basın ve eğitimle katılmayı arzuluyordu.

Gaspıralı'nın gazete çıkarma fikri Rusya Türkleri arasında orijinal bir fikir değildi. Çünkü bundan önce de bu konuda teşebbüsler olmuş, hatta gazete bile çıkmıştı. Bilinen ilk teşebbüs yarısı Türkçe, yarısı Rusça olmak üzere *Kazanskie İzvestiya* (Kazan Haberleri) adlı bir gazete çıkarmak için yapılmıştı. Fakat resmî makamlar buna izin vermemişlerdi. Bundan sonraki *Bahrül-Ahbar*, *Yıldız* ve *Tanğ Yıldızı* adlı gazeteleri çıkarma teşebbüsleri de akamete uğratılmıştı. Ancak 1870'te Türkistan Genel Valisi Kaufmann'ın emir ve yardımları ile Taşkent'te *Türkistan Vilâyetinin Gazeti* adlı yayın organı neşredilmeye başlanmıştı. Fakat bu gazeteye Türk gazetesi demek mümkün değildir. İlk Türk gazetesi ise, Azerbaycanlı Hasan Zerdabî'nin (1837-1907) kısa ömürlü *Ekinci* (1875-1877) gazetesi idi.

Ekinci'nin kapanmasından sonra ise 1879'da Gaspıralı gazete çıkarmak için ilk müracaatını sundu, fakat reddedildi. O, yılmadı ve üç yıl boyunca değişik vali ve bankalara giderek bu ricasını tekrarladı. Ancak dördüncü yılda Petersburg'dan gerekli izni alabildi.

Gaspıralı, gazete çıkarmak teşebbüsünün yanında diğer yayın faaliyetlerini sürdürmeyi de ihmal etmedi. Gazete yerine geçebilecek sekizinin adı tespit edilen (*Tonguç*, *Şafak*, *Kamer*, *Ay*, *Yıldız*, *Güneş*, *Hakikat* ve *Latail*) 12 adet, her biri bir iki sayfadan ibaret, broşürler yayımladı. Bu broşürler genel konularla birlikte dil meselesini de inceliyorlardı.

Gaspıralı 1881-1882 yıllarında yukarıdaki broşürlerin dışında üç eser daha kaleme aldı. Bunların ilk ikisi Türkçe *Mir'ât-ı Cedîd* ve *Salnâme-i Türkî*, biri de Rusça *Russkoe musulmanstvo* idi. İlk ikisi İsmail Bey'in karakteristik üslûbuna uygun olup, didaktik okuyucuya, bilhassa yarı cahil Türke basit şeyler hakkında bilgi vermeye yönelikti.

Mir'ât-ı Cedîd (Yenilik Aynası) adlı bu 14 sayfalık broşür hayvanlar âlemi, Rusya Müslmanları için Mekke (hac) yolu, çay yetiştirme, İstanbul'un kısa bir tarihçesi gibi konuları ihtiva ediyordu. O, bu broşürüne, İslâm yasalarının yorumuna göre yasak olmasına rağmen konuların bazılarını izah için resimler de

koymuştu. Gaspıralı 1901'de yayımladığı *Beden-i İnsan* adlı broşüründe de, insan anatomisini gösteren resimler basmış ve ilim öğrenmek için Müslümanlar da her türlü resmî kullanmalılardır diye fikir yürütmüştü.

Russkoe musulmanstvo-Mıslı, zametki i nablyudenıya (Rusya Müslümanlığı-Düşünceleri, Yazıları ve Gözlemleri) adlı eseri ülkenin yönetimini ellerinde tutan Ruslara hitap eden bir eserdir. Eser onun adının tanınmasına da yol açtı. 1881 yılında *Tavrida* adlı Rus gazetesinde beş sayıda tefrika edilen bu eser daha sonra kitap şeklinde basıldı. Gaspıralı bu eserinde Rusya'daki İslâm cemiyetinin durumunu incelemiş ve modernleşme konusunu ele almıştı. Bu eserde değişik konulara da el atmış olan Gaspıralı, Müslüman okulların eğitim sistemini modernleştirme, Tatarcanın okullarda ders olarak okutulması, Müslüman yayın ve basınına konulan kısıtlamaların gevşetilmesi gibi konular yanında Ruslarla Müslümanlar arasında yakınlaşmanın gerektiği hususunu vurgulamıştı. Ancak bu yakınlaşmanın birbirine hürmet, belli başlı hak ve hukukların tanınması esasına göre, yani eşit şartlarda olması gerektiğine de işaret etmişti. Gaspıralı, "Rusya Müslümanları, Rus vatanının menfaatlerini bilmiyorlar ve onların hissettiklerini hissetmiyorlar" diyerek Türklerin menfaatlerinin ayrı olduğunu da ifade etmişti.

Aynı şekilde asimilasyon (eritme) ve Ruslaştırma politikasına da karşı olduğunu açık ve seçik olarak ifade etmişti. Kısacası Gaspıralı, Ruslarla eşit şartlarla ortaklık ve iş birliği yapabileceğine işaret ediyordu. O, bununla geri kalmış olan Türkleri Rusya kanalı ile Batıdan (Avrupa) alacak ilim ile kalmıyormuşu plânlıyordu. Bunun için ise Ruslarla iş birliği yapmak gerekiyordu.

Ancak o bunu yaparken belki de soydaşlarını kızdıracak bazı ifadeleri de kullanıyordu. Şu satırlar oldukça ilginçtir: "*Ryazan, Kazan, Astrahan, Sibir, Kırım hanlıkları ve son dönemlerde Orta Asya'daki birtakım hanlıklar tarihî bir zaruret olarak Rus hâkimiyeti altına girmişlerdir. Görüşümüze göre de Rusya henüz tabî sınırlarına ulaşmamıştır. Biz eninde sonunda Rus sınırının bütün Türk-Tatar kavimlerini içine alacağını düşünüyoruz...*" Gaspıralı devamla, yani Rus hâkimiyeti altında toplanacak Türk-Tatarların ilişkilerini de değişik sorularla yönlendirme gayreti içindedir. Bu konuda şu ilginç soruları tevcih etmektedir:

"Bu durumda, Tatarlarla Ruslar arasındaki ilişkiler nasıl olmalıdır? Tatarların, Rusya Müslümanlarının, Ruslarla ve Rusların onlarla münasebeti nasıl olacaktır? Rus hâkimiyeti yabancı Müslümanlara akıllıca-makulce davranacak mıdır? Rusya onlar için ne yapmalıdır, nasıl yapmalıdır ve onlardan ne talep etmelidir? Ruslarla gayri Ruslar yan yana bir bölgede, eşit kanunlarla, tesadüfen yan yana gelmiş peykler, komşular gibi mi yaşamalı, veya onların

arasında büyük bir ailenin çocukları arasındaki akrabalık bağlarına benzer daha yakın ilişkiler mi olmalıdır?"

Gaspıralı'nın Rus hâkimiyeti ile uzlaşma gayretleri onun *Tercüman/Perevoçnik* gazetesinin ilk sayısında yazdığı fikirlerden de bariz olarak gözükmektedir.

"Tam yüz yıl önce 8 Nisan 1783'te düzensizlik ve kanlı olaylar dolayısıyla tamamen mahvolan küçük hanlık (Kırım Hanlığı) dünyadaki en büyük imparatorluğunun bir parçası oldu ve bu gücün hâkimiyeti ve adil kanunlarının himayesi altında barışa kavuştu... Diğer halklarla bugünü kutlayan Kırmılı Müslümanlar yüz yıldan beri yararlandıkları bu iyi davranışları inkâr edemezler."

Gaspıralı *Tercüman*'ın neşre başlamasından üç yıl sonra da bu uzlaşma konusunu vurgulamaya devam etmiştir. Mart 1896'da Bahçesaray'da yayımlanan *Rusko-Vostoçnoe Soglaşenie-Mısli, zametki i pojeleniya İsmail Gasprinskogo* (Rus-Şark Uzlaşması- İsmail Gaspıralı'nın Düşünceleri, Yazıları ve Arzuları) adlı kitapçığından bazı parçalar bulacaksınız:

"Rusya Müslümanları adlı kitapçığımda Rusya Müslümanlarının aydınlanması ve onların Ruslarla sıcak ilişkilere girmelerinin mümkün olduğunu vurgulamıştım. ... Kuzey yarı küresinin haritasını incelediğimizde Müslüman ülkelerle Rusya'nın sınırdaş olduğunu ve Karadeniz, Hazar gibi ortak denizleri paylaştıklarını görürüz... Rusya'nın doğu sınırlarında 500-600 milyonluk Moğol dilli halklar (yazar bununla Çin, Japon vb. kasetmiş olsa gerek) yaşamaktadır. Rusya'nın batısında ise 250 milyon Avrupalı bulunmaktadır. Bu iki dünya, yani Avrupa ile Moğol dünyası arasında ise Rusya Müslümanlarının dünyası bulunmaktadır. Hristiyan ve Müslüman tanrıları barışı ve iş birliğini engellememektedirler. Kur'an-ı Kerim Türkiye'nin Fransız ve Almanlarla birlik kurmalarına engel olmamıştır. Aynı şekilde İncil de Nikolay Pavloviç'i Türkiye ile dostane ilişkilerden alıkoymamıştır. Dolayısıyla Müslümanlarla Hristiyanlar arasında da çok iyi ilişkiler yerleştirilebilir. Müslüman halklar için Rus kültürü batıdakinden daha yakındır. Rus halkının ekonomik ve endüstriyel hedefleri batıdakinden daha az tehlikelidir. Müslümanlarla Ruslar birlikte veya yan yana üretebilir, ticaret yapabilirler. Avrupalılarla iş birliği yapan Müslümanlar eskiden olduğu gibi şimdi de fakir kalmışlardır. Fakat Rusya'daki Müslümanlar, hatta göçebe Kırgızlar da dahil, fakir değil tersine varlıklı olmuşlardır. Kültürel yönden baktığımızda doğunun insanı Rusya'da olduğu gibi hiçbir yerde rahat yaşamamaktadır. Marsilya'da, Paris'te, hatta Fransız kolonisi Cezayir'de, Londra'da veya den Haag'da hiçbir Müslüman Moskova veya Petersburg'taki konumuna sahip değildir. Burada onların kendi sokakları, ca-

mileri vb. kuruluşları vardır. Bunların ekserisi Tattardır. Ancak onların dışında da Rusya'nın dış ülkelere komşu olan oblastlarında değil, hatta iç Rusya'nın hemen her büyük şehrinde İranlı tüccarlar veya Türk fırıncılara rastlarız."

Kısacası Gaspıralı'nın bu uzlaşma arzusu gerçekçi kriterle bakıldığı zaman bugün dahi geçerliliğini korumaktadır. Aksi takdirde bir Çeçen olayının her an tekrar tekrar yaşanması mukadderdir.

Gaspıralı'nın bu görüşleri Rusya'nın içinde yeniden aktüel bir görünüm kazanmaktadır.

1991 Martında Akmescit şehrinde Kırım Tatarları tarafından "Uluslararası İ. Gaspıralı Konferansı" düzenlenmiştir. Edem Acieviç Ablaev'in 1991'de Taşkent'te Fen yayınevi tarafından çıkarılan *İ. Gaspıralı-Gumanist, prosvetitel, pedagog* adlı eseri bir Kırım Tatarının sürgünden sonra yaptığı ilk bilimsel çalışma olarak dikkati çekmektedir. Nizami Pedagoji Enstitüsü yayınları arasında çıkan bu 159 sayfalık eser maalesef ancak 300 nüsha basıldığı için pek dar bir çerçeve tarafından bilindi.

Kırım Tatarlarının kendilerinin dışında da bu konuya Kazan'da ve Tatar aydınları arasında da ilgi oldukça fazladır. En son olarak 1993 yılında Çiyin Vakfı tarafından "Fikir" serisinden olmak üzere *Rusya ve Doğu* adlı bir eser yayımlanmıştır. İsmail Bey Gasprinski'nin adıyla neşredilen bu eserde, Gaspıralı'nın yukarıda belirtilen *Rusya Müslümanları, Ruslarla Uzlaşma* adlı eserleri, Bennigsen'in 1985'te yayımladığı "İsmail Bey Gasprinski-Russian Islam" tıpkı basımına yazdığı ön söz ve 1990'larda Gaspıralı'nın aklanmasına neden olan L. Klimoviç'in "Maarif hizmetinde Turkiy tilde çıkkan ilk gazete *Tercüman* ve onunğ naşiri Gasprinski akında" adlı seri makalesi ve Professor Mirkasıym Usmanmov'un 12 sahifelik "O triumfe i tragedii idey Gasprinskogo" (İsmail Gasprinski'nin fikrinin zaferi ve trajedisi) adlı makalesi yerleştirilmiştir. Bu eser Kazan'da 10 bin nüshada basılmış olduğu için çok geniş bir kesime ulaştı.

Böylece Gaspıralı'nın bilhassa Ruslarla uzlaşma fikirleri tekrar aktüel bir konuya dönüşmeye başladı. Zaten Rusya Federasyonu'nda yaşayan değişik Türki ve diğer azınlıklar için güçlü Moskova ile uzlaşmak en akılcı yol olacaktır. Çünkü onların Rus baskısına top-tüfekle karşı koyacak güçleri yoktur. Herhangi bir silâhli ayaklanmaya teşebbüs ise bir katliamla sonuçlanır. Dolayısıyla Rus yöneticilerinin aklı selimle hareket etmeleri için onları bir şekilde uzlaşmaya yönlendirmek gerekmektedir. Uzlaşmanın her iki taraf için de yarar sağlayacağı şüphesizdir.